SERAHSÎ'DE İLİM-ZAN BAKIMINDAN ŞER'Î DELİLLER VE YORUMA YANSIMALARI*

Halit ÇALIŞ**

Özet:

Serahsî delilleri, içerdiği bilginin karşı ihtimali bütünüyle bertaraf edip etmemesi ölçütünden hareketle ilim gerektirenler, zan gerektirenler şeklinde tasnif eder. Kitap, mütevatir sünnet, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) bizzat işitilen bilgi ve icmâ, ilim gerektiren delillerdir. Haber-i vâhidler, zan gerektirmekle birlikte gereğiyle amelde bulunmak vâciptir. Delillerin yorumlanması ve hüküm istinbadında zan gerektiren deliller, ilim gerektiren delillerin denetimine tabi kılınır. Bu metodik tavır, teâruzu'l-edille, tahsis, nesih ve nassa ziyâde gibi yorum şekillerinin tamamında belirleyicidir.

Anahtar Kelimeler: Serahsî, Delil, İlim, Zan, Tahsis, Nesih.

Certainty and Doubtfulness of Islamic Legal Sources According to Sarakhsi and Its Reflections on Interpretation

Abstract:

Sarakhsi classifies Islamic legal sources as either 'certainty-bearing' or 'doubt-bearing' based on whether the information it contains eliminates the opposite possibility or not. The Qur'an, collective memory of prophetic practice (sunna mutawatira), knowledge obtained directly from the Prophet (pbuh) and concensus (ijma) are legal sources that bear certainty ('ilm). However, single reports (Khabar al-wahid) need to be treated with doubt (zann) and it is compulsory (vajib) to act accordingly. During the interpretation of legal sources and extraction of legal rulings, legal sources that bear doubt are being

---

* Bu makale, 15-17 Ekim 2010 tarihlerinde Sakarya'da gerçekleştirilen "Uluslararası Serahsî Sempozyumu"nda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş şeklidir.

** *Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

supervised and dominated by the sources that have certainty in their nature. This methodological approach is characteristic in classical issues like mutual contradiction of proof-texts (taarudh al-adillah), takhsis, abrogation (naskh), in addition to the text (ziyada ala al-nass).

Key Words: Sarakhsi, Evidence, Certain knowledge, Doubt, Takhsis, Abrogation.

GİRİŞ

Mezheplerin ve fakihlerin fıkıh düşünceleri ve ürettikleri çözümler, doğal olarak delil anlayışlarının izlerini taşır. Şer'î deliller söz konusu olduğunda, fıkıh mezhepleri ve fakihlerin bilhassa sünnet algısının ön plana çıktığı görülür. Nitekim temel hüküm kaynağı teşkil etme ve diğer delillerle ilişkisi bakımından sünnet tasavvuru ve bu çerçevede şekillenen tercihler, genellikle tek başına fakihler ve mezhepler arasındaki farklılıkları ortaya koyucu bir özelliğe sahiptir. İlim ve amele kaynaklık etme bakımından sünnet konusundaki temel sorun ise, nesiller arası naklini yalan ve yanlıştan korunmuşluk özelliği bulunmayan beşer aracılığıyla gerçekleşmiş olmasıdır. Bu durum, kaçınılmaz bir biçimde nispet şüphesini doğurmuş, buna bağlı olarak sünnet delilinin bilgi ve amele kaynaklık etme yönü farklı boyutlarda hep tartışılmıştır.

Kur'an ve sünnetin bazı tikel beyanları yanında ümmetin masuniyeti temeline dayalı icmâ anlayışının, ilk nesillerden itibaren genelin kabulüne mazhar olduğu bilinmektedir. Her ne kadar icmânın bağlayıcılığı ve ilim gerektiren delil oluşu üzerinde zikre değer bir tartışma yaşanmamışsa da, fiilen gerçekleşme imkânı ve alanı gibi hususlar hep tartışılmıştır. Bu çerçevede yaygın kabul ve uygulamanın icmâ gibi bir işleve sahip olup olmadığı teorik olarak tartışmalı olmakla birlikte, ilk dönemlerden itibaren bazı ictihad ve uygulamaların bu kabule dayandırıldığı görülmektedir.

Kitap, sünnet, icmâ delilleri zemininde gelişen yorum yöntemleriyle ilgili tartışmaların ise, aslında delil teorisine dayandığını söylemek mümkündür. Şu halde fıkıh mezheplerinin ve müctehidlerin delil anlayışı, delil kategorileri ve deliller arası ilişkiye dair yaklaşımları, hem onların fıkıh düşüncesini ortaya koymakta, hem de ürettikleri fıkhî çözümlerin doğru zeminde anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından zorunluluk ifade etmektedir.

Bu çalışmada, Hanefî usulünün sistematize edilmesinde önemli katkısı bulunan Serahsî'nin "el-Usûl"ü çerçevesinde ilim-zan ifade etme bakımından delillerin tasnifi ve bunun yoruma yansımaları ele alınacak ve bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır. Hanefî müctehid ve fakihlerin delil teorisi, bilhassa sünnet delili ve diğer delillerle ilişkisi konularında, genel Hanefî anlayışını yansıtan ve sonrakiler tarafından da be-

nimsenen yaklaşımların öncü isimlerinden birinin de Serahsî olduğu düşünüldüğünde, onun tasnif ve değerlendirmeleri daha bir önem kazanmaktadır.

İLİM-ZAN BAKIMINDAN DELİLLERİN TASNİFİ

Serahsî şer'î delillerden söz ettiği kısma, hüccet, beyyine, burhan, âyet, delil, şâhit gibi kavramların mahiyetlerini ve bunlar arasındaki ilişkiyi açıklayarak başlar. Hüccet teriminin, dildeki kullanımıyla dinî literatürde kullanıldığı anlam arasında tam bir paralellik söz konusudur. Hüccet, galip ve üstün gelme, delil ile karşı tarafı susturma anlamlarına gelir. Bu anlamıyla hüccet, ileri sürülebilecek herhangi bir mazeret bırakmayacak şekilde Allah'a karşı kulları ilzâm edici bir mahiyet arz eder. Hüccetin bir anlamı da üstün ve saygın kabul ederek bir şeye başvurmaktır. Nitekim gereğiyle amelde bulunmak zorunlu olduğundan, şer'î delillere hüccet denilmektedir. Bu noktada, gereğiyle amelin zorunluluğu açısından bir farklılık bulunmadığı için, şer'î delilin ilim ya da zan gerektirmesinin herhangi bir önemi yoktur. "Beyyine" ve "burhan" kavramları da, dildeki anlamı, naslarda ve fıkıh metinlerinde kullanıldıkları manalar bakımından hüccet ile eşdeğerdir. "Âyet" ise, sadece kesin bilgi gerektiren delil anlamında kullanılmaktadır.[1]

Bu bağlamda önemli kavramlardan birisi de "delil" kavramıdır. Delil, şüpheyi ortadan kaldıran, isabetli yolu gösteren anlamına gelir. Kâfileye rehberlik eden kişiye delil denilmesi de bundan dolayıdır. Dinî terminolojide ise delil, "insanoğlu açısından kapalı olanı açığa çıkaran söz" demektir. Yukarıda anlamları verilen hüccet, beyyine, burhan kavramları hem bir şeyin varlığını ispat eden (mûcib) anlamında hem de olanı açığa çıkaran (muzhir) anlamında kullanılırken; delil, sadece olanı açığa çıkarıcı bir mahiyet arz eder. "Şâhit" kavramı da, mahiyeti bakımından delil gibidir. Delil ister hakiki ister mecazî anlamda kullanılsın, hakikati, bazen kesin bilgi gerektirir şekilde, bazen de zan ve amel gerektirir tarzda ortaya koyar.[2]

Bu kısa kavram analizinden sonra Serahsî, şer'î delillerle ilgili açıklamalara geçer. Şer'î delillerin asılları (el-usûl fi'l-huceci'ş-şer'iyye) üçtür: Kitap, sünnet ve icmâ. Bu asıllardan istinbât edilen anlam demek olan kıyas da dördüncü asıl olmaktadır. Şer'î deliller, kesin ilim gerektiren (mûcib) ve zıddının doğruluğu da mümkün görülen (mücevviz) olmak üzere iki kısma ayrılır. İkinci kısım şer'î delillere mücevviz denilmesi, -kesin ilim gerektirmese de- bunlarla amelin vâcib olması sebebiyledir.[3]

---

1 Serahsî, *el-Usûl*, Th. Ebu'l-Vefâ el-Afğânî, Beyrut 1993, I, 277, 278.

2 Serahsî, *Usûl*, I, 278-279. Bu ve benzeri kavramlarla ilgili ayrıntılı açıklamalar için bk. Debûsî, *Takvîmu'l-edille,* Th. Halil Muhyiddin, *el-Meyyis*, Beyrut 2001, s. 13-17.

3 Serahsî, I, 279; Debûsî, s. 168.

İlim gerektiren şer'î deliller dörttür: Allah'ın kitabı, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) bizzat duyulan söz, Resûl-i Ekrem'den (s.a.s.) tevâtür yoluyla nakledilen haber ve icmâ. Aslında şer'î delillerin tamamı Hz. Peygamber'den (s.a.s.) duymaya dayanır. Zira içerdiği bilgi bakımından ilim gerektiren bir delil oluşunda Müslümanların asla tereddüt göstermediği Kur'an'ı insanlara O duyurmuştur. Bu noktada onun şahsıyla ilgili değerlendirme ve kabul, belirleyici olmaktadır. Çünkü her şeyden önce Kur'an'ı kabul, netice itibariyle Hz. Peygamber'i (s.a.s.) tasdik ve aktardığı bilginin doğruluğuna olan kesin güvenin sonucudur. Bu da onun yalan ve yanlış (bâtıl) söz söylemekten korunmuş (masun) olması sebebiyledir. Bunun bir gereği olmak üzere peygamberlerden duyulan haber, ilmin de doğru olduğunu gösterdiği haber kategorisine girer. Bu tür haberin gerçek olduğuna inanılır ve gereği yerine getirilmeye çalışılır.[4]

Şu halde Kur'an'ın ilim ve amel gerektiren bir delil oluşu, özü itibariyle imanın bir gereği olmaktadır. Burada önemli husus, neyin Kur'an'dan olduğunun nasıl ve hangi yöntemle tespit edileceğidir. Serahsî, bir şeyin Kur'an'dan olmasının yegâne yolunun tevâtür olduğunu söyler. Zira tevâtür yoluyla elde edilen bilgi, bizzat gözle görme gibi kesin ve zarurî bilgi ifade eder. Kur'an'ın ilim ifade eden delil oluşunu ise, "biz biliyoruz ki, Allah kelâmı mutlaka hak olur" şeklinde açıklar.[5]

Resûl-i Ekrem'den (s.a.s.) bizzat duyulan sözün ilim gerektiren delil oluşu, onun yalan ve yanlış (bâtıl) beyanda bulunmaktan korunmuş (masun) olması şeklindeki kabule dayanır. Burada dikkatten kaçırılmaması gereken husus, bu delilin sadece duyan sahabî için ilim gerektirdiği, bu açıdan şahıs ve zaman itibariyle genelliğinin bulunmadığıdır. Bizzat duymayanlar bakımından, masumiyeti bulunmayan beşer unsurunun araya girmiş olması sebebiyle, kesin ilim gerektirme söz konusu olmaz.

Tevâtür yoluyla ondan aktarılanlar, hata ihtimalini bertaraf etmesi sebebiyle, ilim gerektirme bakımından bizzat Resûlullah'tan (s.a.s.) duyulan gibidir.

Serahsî, İslam ümmetinin icmâının kesin ilim gerektiren delil oluşunun, Müslümanların dalâlet üzere birleşmelerinin aklen imkânsız olmasından değil, İslam'ın ve Müslümanların diğer dinlerden ve mensuplarından üstün tutulmasının (kerâmeten lehum ale'd-dîn) bir sonucu olduğunu söyler.[6] İcmânın, bu şekilde ümmetin masuniyeti ve topyekûn hakikatın Müslüman ilim ehlinin tamamına saklı kalmayacağı şeklinde temellendirilmesi önemli ve dikkat çekicidir. Serahsî bu belirlemeyi yaptıktan sonra, icmânın delil oluşuyla ilgili bazı âyet ve hadislere yer verir ve bunların delâlet yönlerini açıklar.

---

4 Serahsî, I, 279, 374; Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s. 19, 205.

5 Serahsî, I, 280, 291. Debûsî, bu hususu "Allah bâtıl söz söylemez" şeklinde ifade eder. *Takvîmu'l-edille*, s. 21.

6 Serahsî, I, 295; Debûsî, s. 23, 25.

Serahsî'ye göre icmâya karşı çıkmak, dinin temel değerlerini ortadan kaldırmak demektir. Gerçekleştikten sonra icmâya muhalefet nassa muhalefetle eşdeğerdir.[7]

Serahsî, tevhid, sıfatullah, nübüvvetin ispatı gibi dinin itikadî prensipleri (asluddîn) ile temel dinî yükümlülüklerin (emruddîn) şüpheye yer olmayacak biçimde kesin ilim ifade eden delille sabit olabileceğini kanaatindedir.[8]

Bunların dışındaki şer'î deliller ise, nispeti ve murada tam mutabakatı karşı ihtimali bütünüyle ortadan kaldırmaması sebebiyle kesin bilgi gerektirmeyip zan ifade ederler. Te'vîl edilmiş âyet, tahsis görmüş âmm, haber-i vâhid ve kıyas zan/amel gerektiren delillerdir. Şu var ki, ilim gerektirme bakımından zannî oluş amel itibariyle de zannî oluşu icap ettirmez. Bundan dolayıdır ki haber-i vâhid ilim bakımından zan ifade etmekle birlikte gereği ile amel vaciptir. Esasen haber, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait oluşu bakımından kesin bilgi, ona nispetindeki ravi faktörü (nispet şüphesi) açısından ise zan gerektirmektedir. Haber-i vâhid için geçerli olan bu durum, kıyas ve ictihad için evleviyetle geçerlidir.[9]

İlim gerektirmeyen delillerin başında haber-i vâhid gelmektedir. Hz. Peygamber'den (s.a.s.) doğrudan işitmeyip ondan gelen haberlere rivayet yoluyla muttali olanlar yönünden, sünnetin ilim gerektiren şer'î bir delil olup olmadığı tartışılagelmiştir. Hanefîlerin ve bu arada Serahsî'nin görüşüne göre haber-i vâhid, ilim gerektiren bir delil değildir. Çünkü şeklen ve manen şüphe içermektedir. Şekil yönüyle şüphe içermesi, Resûl-i Ekrem'e (s.a.s.) aidiyetinin kesin olarak sabit olmaması; manen şüphe içermesi ise, haberin, bilgi ve amel açısından ümmetin yaygın kabulüne (telakkî bi'l-kabûl) konu olmaması yönüyledir. Dolayısıyla haber-i vâhidin ilim gerektirmemesi, haber hususunda râvînin yanılma, hata etme, yalan söyleme ihtimali sebebiyledir; çünkü masun değildir. Yalan ihtimalinin tümüyle bertaraf edilemediği bir delilin ilim gerektirmesi ise, mümkün değildir. Bununla birlikte ravi hakkındaki hüsn-i zan ve zahiri verilerin adaletini ortaya koyması sebebiyle gereğiyle amel zorunludur; şu var ki inkârı küfrü gerektirmez.[10]

İlim-zan gerektirme açısından haberlerle ilgili önemli bir husus, meşhur haberin konumudur. Meşhur haber konusunda Hanefî usulcülerin iki çizgi takip ettiği görülür: Cassâs ve Debûsî çizgisi haberi, mütevâtir ve âhad kısımlarına ayırır, meşhur haberi mütevâtir içinde değerlendirir. İkinci eğilim ise, Serahsî ve Pezdevî'nin sistemleş-

7 Serahsî, I, 296; II, 108.

8 Serahsî, I, 322.

9 Debûsî, s. 168.

10 Serahsî, I, 112, 149, 321-322; Debûsî, s. 25, 105, 170 vd. Ayrıca bk. Cessâs, *Fusûl*, I, 166; H.Yunus Apaydın, "Haber-i vâhid", *DİA*, XIV, 357.

tirdiği şekil olup sonraki Hanefîler tarafından da benimsenmiştir. Buna göre haber, mütevâtir, meşhur ve âhad olmak üzere üç kısma ayrılır.[11]

Serahsî haberleri bu şekilde üçlü bir tasnife tabi tutar ve meşhuru, "sayıları itibariyle yalan üzere bir araya gelmeleri imkân dâhilinde olan kişiler tarafından nakledilmekle birlikte âlimlerin benimseyip gereğiyle amelde bulunduğu haber" şeklinde tanımlar. Bu nevi haberler, ilk nesilden itibaren yaygın naklinin bulunmaması yönüyle haber-i vâhid, içerdiği bilginin mahiyeti ve sonuçları açısından ise mütevâtir konumundadır. Mest üzerine meshin cevazı, mut'a nikâhının haram oluşu, kadının teyzesi veya halası üzerine nikâhlanamaması, ribe'l-fazl yasağı gibi konulardaki haberler böyledir.[12]

Meşhur haberin ilim mi yoksa zan mı gerektirdiği Hanefî usulcüler arasında tartışmalıdır. Cessâs meşhuru, mütevâtir haber kapsamında ele alır ve mütevâtir gibi kesin bilgi gerektirdiğini söyler. İsa b. Ebân'a göre ise meşhur, ilm-i tuma'nîne (gönülde haberin nispeti ve içeriğine karşı huzur ve güvenin oluşması) ifade eder. Serahsî de bu görüşü benimser. İlim ifade etme açısından durumu bu olan meşhur haber, işlevi itibariyle aynen mütevâtir gibidir. Yani meşhur haber ile ilim gerektiren delillerin daraltıcı yoruma tabi tutulması hatta neshi mümkündür; çünkü nispet şüphesi neredeyse yoktur.[13]

Serahsî, bir haberin sahabe neslinden itibaren genel kabule mazhar olup fetva ve amele kaynaklık etmiş ya da icmâ ile desteklenmiş olmasının, içerdiği bilgi bakımından onu ilim seviyesine yaklaştırdığını ve bu tür haberlerin mütevâtir ile aynı işleve sahip olduğunu söyler. Serahsî meşhur haberin bu konumunu "fî hayyizi't-tevâtür" şeklinde ifade eder. Hatta ona göre bu tür haberler, kesin ilim gerektirme bakımından aynen Kur'an gibidir.[14]

İlk nesillere olan güveni yansıtan bu değerlendirme, mezhebin kurucu müçtehitlerinin bazı açıklamalarından da güç almaktadır. Nitekim Ebu Yusuf, âlimler tarafından yaygın şekilde rivayet edilip gereğiyle amelde bulunulması sebebiyle mestle ilgili hadisin Kur'an'ı neshinin caiz olduğunu söyler. Kerhî ise bu konudaki görüşünü, "mest üzerine meshin caiz olduğunu kabul etmeyenin küfre düşmesinden endişe duyarım; çünkü bu konuyla ilgili haberler tevâtür seviyesindedir (hayyizi't-tevâtür)" şeklinde ifade eder. Aynı şekilde, yargılama hukukunun temel ilkeleri arasında sayılan, "delil sunmak davacının, yemin etmek ise davalının sorumluluğundadır" şeklindeki hadis, rivayet formu bakımından her ne kadar âhad haber ise de, ümmetin bunu şer'î bir delil

11 Ayrıntı için bk. M. Ali Yargı, *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*, İstanbul 2009, s. 37-56; H.Yunus Apaydın, "Meşhur", *DİA*, XXIX, 368.

12 Serahsî, I, 292.

13 Serahsî, I, 293, 366.

14 Serahsî, I, 291, 366; II, 70.

olarak benimseyip gereğiyle amelde bulunması sebebiyle mütevâtir seviyesindedir (hayyizi't-tevâtür).[15]

Şer'î delillerin ilim gerektiren ve zan/amel gerektiren şeklinde tasnif edilmesi, uygulamada çeşitli sıkıntıların baş göstermesini neredeyse kaçınılmaz kılmaktadır. Bu durum, ilim gerektiren şer'î delillerin azlığından kaynaklanır. Zira ahkâm konusunda Kur'an'ın genel tavrının, özellik arz eden bazı hususlar dışında ilkeler belirleme şeklinde olduğu bilinmektedir. Sünnetin ise, rivâyet formu bakımından tevâtür yoluyla nakledilenleri oldukça azdır; büyük kısmı haber-i vâhiddir. İşte bu tablo ilim-zan temelinde Kitap-Sünnet ilişkisi itibariyle bazı tıkanmaları beraberinde getirmektedir. Bu noktada Hanefîler, işlevi bakımından ilim gerektiren delil seviyesine çıkardıkları meşhur haber kategorisiyle bu tıkanmaları aşma yoluna gitmişlerdir. Böylece mütevâtir fonksiyonu yüklenen meşhur haber sayesinde, yorumda tıkanma yaşanan ve mezhebin kurucu müctehidlerinin, naslarla irtibatının kurulmasında zorlanılan bazı ictihadları için teorik bir zemin oluşturulmuş olmaktadır.

İLİM-ZAN BAKIMINDAN DELİL TASNİFİNİN YORUMA YANSIMALARI

İçerdiği bilginin ilim veya zan gerektirmesi bakımından şer'î delilleri böyle bir tasnife tabi tutan Serahsî, deliller arası ilişkiye dair teorik temellendirmesine yorumda da bağlı kalmaya özen gösterir. Bunun yansımalarını, âmmın kat'îliği ve bu açıdan tahsis delilinde aranan şartlar, içerdiği bilgi zannî olan delillerin kitabın ve mütevâtir sünnetin mutlakını takyidi, zannî bilgi gerektiren haber-i vâhidin, ilim gerektiren kitabı neshi, haber-i vâhidle Kur'an'a ziyade gibi konularda gözlemlemek mümkündür. Bu hususların tamamında Serahsî'nin, teorik kabulüne bağlı kaldığı; tahsis, takyit ve nesihte yakînî bilgi-zannî bilgi ifade etme açısından deliller arası eşitliği şart koştuğu görülmektedir.

Amel/Zan Gerektiren Delilin İlim Gerektiren Delilin Denetimine Tabi Tutulması: Serahsî temel şer'î delilleri ifade bağlamından sıklıkla "meşhur sünnet" ifadesini kullanmaktadır. Bu çerçevede o, zan ifade eden delillerin ilim gerektiren delillerin denetimine tabi tutulmasının zorunlu olduğu kanaatindedir. Serahsî'ye göre Müslüman toplumda bidat ve hurafelerin yaygınlık kazanmasının temel sebebi, meşru çerçevede arz işleminin gereği gibi işletilmemesidir. Dolayısıyla dinin korunması da böyle bir denetimi zorunlu kılmaktadır.[16]

Serahsî, haber-i vâhidlerin, kitap ve meşhur sünnet denetiminden geçirilmeden temel bir hüküm kaynağı kabul edilmesi ile hiç delil kabul edilmemesi şeklindeki

15 Serahsî, *el-Mebsut*, I, 275; XIX, 438.

16 Serahsî, I, 367.

tavırları eleştirir ve bunun bidat ve hurafelerin yayılmasına, dinî alanda keyfiliğin baş göstermesine sebep olduğunu belirttikten sonra şöyle der: "İsabetli olan yaklaşım, âlimlerimizin yaklaşımıdır ki, bu yöntem, her delili kendi konumuna yerleştirmek ve öylece işletmek esasına dayanır. Şöyle ki, onlar kitap ve meşhur sünneti temel delil kabul etmişler, âhad yolla nakledilip şöhret kazanmadığı için şüphe içeren delilleri bu ikisine göre değerlendirmişlerdir. Meşhurla uyumlu olanlarla, kitapta ve meşhur sünnette bulunmayan bir hüküm ihtiva edenleri kabul edip gereğiyle ameli zorunlu görmüşlerdir. Ancak bu iki delile aykırı olanları reddetmişlerdir. Haberlerde hakkında hüküm bulamadıkları hususlarda ise, o meselenin hükmünü beyan için, ihtiyaç sebebiyle kıyasa başvurmuşlardır."[17]

Bu yöntemin bir gereği olmak üzere şâyet haber-i vâhid kitaba aykırı bir hüküm ihtiva ederse, kitabın içerdiği bilgi kesin ilim gerektirmesine karşın haber-i vâhidin içerdiği bilgi zan gerektirdiğinden, kitabın hükmüyle amel edilir. Bu nevi durumlarda âmmın tahsisi, hükmün neshi, istisnası, zahirin mecaza hamli gibi yollara gidilemez. Bu değerlendirmenin, her iki delilin gereği ile amelin mümkün olmadığı durumlarda geçerli olduğu dikkatten kaçırılmamalıdır. Cinsel organa el sürmenin abdesti bozması, iddet bekleyen kadının nafaka hakkının bulunmadığına dair Fatıma b. Kays hadisi, şahit ve yemin ile hüküm vermeyi ifade eden hadislerle amel edilmemesi, Kur'an'ın o konulardaki hükmüne aykırı olmaları sebebiyledir.[18]

Farz-Vâcip Ayırımı: Delillerin ilim gerektiren-zan gerektiren şeklinde sınıflandırılması etkisini, öncelikle teklifî hüküm kategorilerinde göstermektedir. Kitap, mütevâtir sünnet, icmâ gibi ilim ve amel gerektiren bir delille sabit olan şeye farz; nispetinde şüphe bulunduğu için kesin bilgi gerektirmeyip sadece amel gerektiren delille sabit olan şeye ise vacib denir. Farzı inkâr küfrü gerektirirken, vacibi inkâr, delilindeki zannîlik sebebiyle küfrü gerektirmez. Namazda fatiha okuma, ta'dili erkân, tavaf için abdestli olma, umre, vitir gibi ibadetler, ilim ifade etmeyen haber-i vâhidle sabit olmaları sebebiyle vaciptir.[19]

Teâruzu'l-edille: Deliller arasında teâruzdan söz edebilmek için, birinin gerektirdiği ile diğerininki zıddiyet (helal-haram gibi) arz eden eşit iki delil bulunmalıdır. Bu aynı zamanda teâruzun rüknünü oluşturur. Şu halde teâruz, eşit deliller arasında olur. Dolayısıyla biri ilim diğeri zan ifade eden iki delil arasında teâruzdan söz edilemez. Diğer bir ifadeyle teâruz ancak, tarihlerinin bilinmesi halinde biri diğerini neshedebilecek deliller arasında olur. İki âyet, iki sünnet, âyet ile meşhur sünnet gibi.[20]

17 Serahsî, I, 368. Krş. Debûsî, s. 196-197.

18 Serahsî, I, 365-366; Debûsî, s. 197-200.

19 Serahsî, I, 110-112; Debûsî, s. 214.

20 Serahsî, II, 12, 13.

Konunun bu şekilde değerlendirilmemesi, biri ilim diğeri zan gerektiren iki delilden birinin diğerinin konumuna indirilmesi/yükseltilmesi sonucunu doğurur ki, bu isabetli bir yaklaşım olmaz. Sözgelimi namazda kıraatin farz oluşu ilim gerektiren delil ile sabittir. "Kur'an'dan kolay olanı okuyunuz". Kıraat olarak Fatiha suresinin belirlenmesi ise zan ifade eden haber-i vâhidle sabittir. Delilleri göz önünde bulundurulduğunda, namazda Fatiha okumanın farz olduğunu söylemek ya kat'î kitap delilini olduğu seviyeden aşağı indirmek ya da zannî haber-i vâhidi olduğundan üst seviyeye çıkarmak olacaktır. Bunların ikisi de doğru değildir. Bu durum ta'dili erkân, vitir, hac sebebiyle sa'yde bulunma, umre, udhiyye kurbanı, fıtır sadakası gibi hususlar için de aynen geçerlidir. Dolayısıyla bunların zorunluluk bildirme ve etkileri itibariyle farklı düzeylerde ele alınması gerekir.[21]

Nesih ve Nassa Ziyâde: İlim gerektiren delil ancak kendisi gibi ilim gerektiren bir delille neshedilebilir. Zan ve amel gerektiren bir delil ise, kendisi gibi bir delille neshedilebildiği gibi, ondan daha kuvvetli olduğundan, ilim gerektiren delille de neshedilebilir. İlim gerektiren bir yolla sabit olmuş haberle Kitabın neshi caizdir. İlim ifade eden bir delilin, ilim gerektirmeyen bir delille terk edilmesi ise caiz değildir. Buna göre Kur'an'ın, Kur'an'la, mütevâtir ve meşhur sünnetle neshi caizdir. Fakat Kur'an'ın haber-i vâhidle neshi caiz değildir. Çünkü bu ilim gerektiren delille sabit hükmün ilim gerektirmeyenle kaldırılması demektir. Âhad haberin Kur'an'la neshi ise caizdir.[22]

Kur'an'ın meşhur sünnetle neshi, genellikle ebeveyn ve akrabaya vasiyeti emreden âyetle, "vârise vasiyet yoktur" hadisi arasında var olduğu düşünülen nesih ilişkisiyle örneklendirilir. Serahsî, vasiyeti emreden âyetin "vârise vasiyet yoktur" şeklindeki meşhur hadisle neshedildiğini söyler ve nâsih delilin bu hadis değil, miras âyetleri olduğu şeklindeki yorumları eleştirir. Ona göre, âyetteki hükmün, miras âyetleriyle neshedildiği söylenemez; zira miras âyetleri veraset yoluyla farklı bir hak tespitinde bulunmaktadır. Farklı sebeplere bağlı haklar arasında bir çelişki olamayacağından nesihten de söz edilemez.[23]

Nesih çerçevesinde Hanefîlerin cumhurdan farklı değerlendirdiği hususlardan birisi de, nassa ziyâdenin nesih kabul edilmesidir. Nasla sabit hükme ilâve hüküm getirme mahiyeti taşıyan delilin, ilim-zan bakımından ilk nassa eşit olması gerekir. Bunun bir gereği olmak üzere namazda Fatiha suresini okumanın farz, tavafta abdest-

21 Serahsî, I, 113.

22 Cassâs, *el-Fusûl*, Th. Uceyl Casim en-Neşmî, Kuveyt, 1985-1994, I, 162; II, 322, 343; Serahsî, I, 112, 168; II, 67, 76.

23 Serahsî, II, 79.

li olmanın şart, bekârın zinasında celde ile birlikte sürgünün de had, yemin ve zıhar kefaretinde hürriyetine kavuşturulacak olan kölenin Müslüman olmasının şart olduğu söylenemez. Çünkü bunlar Kur'an nassıyla sabit olan hükme ilave hüküm getirmektedir ve bu nesihtir. Kur'an'ın haber-i vâhidle neshi ise caiz değildir.[24]

İlim Gerektiren Delilin İcmâ ile Neshi: Serahsî, icmânın ilim gerektiren delilleri neshinin mümkün olup olmadığı hususunu şu şekilde özetlemektedir: Meşayihimizden bazılarına göre icmâ nasih delil olabilir. Zira nas gibi icmâ da kesin ilim ifade eder. Kaldı ki meşhur sünnetle nesih caiz görülmektedir. İcmâ ondan daha kuvvetli bir delil olduğuna göre icmâ ile neshin caiz olması evleviyet gereğidir. Fakat çoğunluk icmânın nasih olamayacağı görüşünü benimsemektedir ki isabetli olan da budur. Bu görüş iki şekilde temellendirilebilir: a. İcmâ nihayet bir hususta reylerin birleşmesinden ibarettir. Allah nezdinde bir şeyin iyi ya da kötü (hasen-kabîh) kabul edilme zamanının sona ermesini bilmenin yolu rey değildir; bu hususta reyin yeri yoktur. b. Neshin zamanı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hayatta olduğu dönemdir; onun irtihalinden sonra nesihten söz edilemez. O hayatta olduğu sürece, hükmü konusunda tereddüde düşülen hususlarda ona başvurmak vaciptir ve bu durumda ilim gerektiren şey, ondan bizzat duyulan beyandır. İcmânın ilim gerektiren bir delil oluşu ise, onun vefatından sonradır. Dolayısıyla icmâ ile nesih caiz değildir.[25]

Nasla sabit bir hükmün icmâ ile neshedilmesinden söz edilirken, icmânın bir hükmü neshetmesinden değil, sabit bir hükmün Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında yürürlükten kaldırıldığının icmâ vasıtasıyla bilinmesi ve tespit edilmesinin vurgulandığına dikkat edilmelidir. Yani nas karşısında icmâ nâsih değil, neshi tespit ve beyan eden bir delildir. Mut'a nikâhının yasaklanmasında olduğu gibi.

Âmmın Tahsisi: Serahsî'ye göre âmmın tahsisinden söz edebilmek için, her şeyden önce ortada bir muârazanın (çatışmanın) bulunması, yani biri diğerini ortadan kaldıramayacak şekilde bir durumun olması gerekir. İki delilden biri diğerini ortadan kaldırabilir mahiyetteki karşılaşmalarda muârazadan söz edilemez. Dolayısıyla böyle bir durum ancak, birbirine eşit deliller arasında söz konusu olabilir. Âmm, kapsam ve delâlet bakımından kat'iyet ifade ettiğinden, tahsis delilinin de kesinlik ifade etmesi gerekir ki, bir muârazadan söz etmek mümkün olsun. Şu halde tahsis delili, ilim gerektirme bakımından âmma eşit olmalıdır. Bu kuralın bir sonucu olmak üzere ilim gerektiren Kur'an ve mütevâtir sünnet, zan ifade eden haber-i vâhid ve kıyasla tahsis edilemez.[26]

---

24 Serahsî, I, 112; II, 82, 84.

25 Serahsî, II, 66-67.

26 Serahsî, I, 142; II, 12, 30. Âm lafzın hükmü için bk. Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul 1996, s. 90-95.

Âmmın bütün fertlerine delâleti kesindir ve tahsise uğramamış âm, haber-i vâhidle tahsis edilemez. Sözgelimi namazda kıraatte bulunmayla ilgili âyet, fatiha ile ilgili hadisle tahsis edilemez. Fakat tahsise uğramış bir âmmın tahsisten sonra geride kalan fertlerine delâleti zannî olduğundan, onun zannî delillerle tekrar tahsisi mümkündür. Serahsî bu hususta ittifak bulunduğunu söyler.[27]

Serahsî'ye göre âmm lafzın tahsise uğramış olma ihtimali, kesin delil bulunmadığı sürece bir vehimden ibarettir. Salt bir vehimden hareketle kesinlik ifade eden lafzın daraltılması ya da başka anlamlara hamledilmesi ise caiz değildir. Öte yandan tahsis ihtimalinden hareket etmek, batınî bir iradeyle yorumda bulunmak olur ki, batınî irade, nesnelliğinin bulunmaması sebebiyle delil olamaz. Kaldı ki bu durum teklifin ve şer'î maksatların zemininin kaymasına, karışık bir halin baş göstermesine yol açar.[28]

SONUÇ

Hanefîlerin delil ve yorum teorisinin şekillenmesinde Serahsî önemli usulcülerdendir. Geçmişe uzanan kökleri ve geleceğe yansıyan etkileri itibariyle Serahsî'nin tespit ve değerlendirmelerinden hareketle, özelde Hanefîlerin genel olarak da Sünnî fıkıh mezheplerinin ve müctehidlerin delil anlayışıyla ilgili şunlar söylenebilir:

Kur'an'ın, mütevâtir sünnetin, icmânın ilim gerektiren şer'î delil oluşunda fıkıh mezhepleri ve müctehidler arasında genel bir ittifak bulunmaktadır. Sahih haberin amele kaynaklık edişi hususunda da benzer bir ittifaktan söz etmek mümkün iken, haber-i vâhidin bilgi değeri ve diğer delillerle ilişkisi hususunda ise, farklı görüşlere rastlanmaktadır. Yaklaşım tarzları ve ifade biçimi farklılık göstermekle birlikte, bu konudaki görüş ve değerlendirmelerin, haberin ilk üç neslin anlayışı ve toplum pratiğindeki yeri noktasında birleştiğini söylemek mümkündür.

Fıkıh mezhepleri ve fakihler, rivâyetin formel yönünü önemsemekle birlikte, delil teşkil etme ve ilim gerektirme keyfiyetini sırf rivâyet formuyla ilgili hususlara indirgememişlerdir. Bu noktada haberin, ilim ehlinin yaygın kabulüne mazhar olmasının, fetvâya kaynaklık etmesinin ve amel olarak toplum pratiğine yansımasının, ondaki nispet şüphesini giderip tevâtür derecesine yaklaştıran hatta yükselten bir unsur olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu husus, Sünnî fıkıh anlayış ve pratiğinin hemen tamamında, farklı şekillerde de olsa, kendisini göstermektedir.

Sözgelimi Hanefiler, haber-i vâhidin Kur'an'ın âmmını tahsisine ilke olarak karşı olmakla birlikte, rivâyetin, âlimlerin genel kabulüne mazhar olup amele kaynaklık

27 Serahsî, I, 132-134.

28 Serahsî, I, 136-137.

etmesi halinde tahsisin hatta neshin mümkün olduğu görüşündedirler. Nitekim "Kadın halası üzerine nikâhlanamaz", "Vârise vasiyet yoktur" gibi hadislerle, âhâd haber olmalarına rağmen, Kur'an'ın umum hükmü daraltıcı yoruma tabi tutulmuştur. Cassâs bu hususu şöyle ifade eder: "Selefin, delil teorisi ve yorum yöntemi konularında aralarında mevcut görüş ayrılıklarına rağmen, bazı haber-i vâhidleri kabul ve gereğiyle fetva vermekte birleşmiş olması, haberin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) nispetinin sahih olmasının bir sonucudur. Aksi takdirde böyle bir ittifak ortaya çıkmazdı. İşte bu durum, bu tür haber-i vâhidlerin mütevâtir gibi değerlendirilmesini gerektiren en güçlü veridir."[29] Kâsânî se, mütevâtirin senede indirgenemeyeceğini ifadeyle, bir hadisin, nesiller boyu amele kaynaklık etmesi ve ilim ehlinin herhangi bir itirazıyla karşılaşmamasının da bir tevâtür şekli olduğunu belirtir.[30]

Aynı anlayışın izlerini Mâlikî mezhebinde de görmek mümkündür. Mezhebin delil teorisi ve fıkıh düşüncesinde özel bir yeri bulunan amel-i ehl-i medîne anlayışının, kökleri Hz. Peygamber'e (s.a.s.) kadar uzanan uygulamayı, en azından sahabenin din tatbikatını aksettirdiği inancına dayandığı bilinmektedir.

Şâfiî, hadisin sıhhati için ittisal şartı üzerinde titizlikle durmakla birlikte, bir haber senet itibariyle mürsel/munkatı' olmakla birlikte, kitlesel nakle konu olmuş (bütün siyer ve meğâzî müellifleri tarafından rivayet edilmiş olması gibi) veya gereği ile amel hususunda ilim ehlinin ittifakı (icmâ) gerçekleşmişse, söz konusu rivayetin hükme kaynaklık edebileceği kanaatindedir.[31] Hatta bu tür hadisler, delil olma bakımından muttasıl merfû haber-i vâhidlerden daha kuvvetlidir.[32] Zira Resûlullah'ın (s.a.s.) herhangi bir sünneti, tek tek bireylere olabilirse de Müslüman toplumun tamamına saklı kalamaz. Aynı şekilde bir kuşağın tamamı Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetine aykırı bir görüş üzerinde birleşmeyeceği gibi hata üzere de birleşmez.[33]

Mutezilî müfessir Zemahşerî de aynı gerekçelerle "vârise vasiyet yoktur" şeklindeki munkatı' hadisin, ilim gerektirme ve gereği ile amel açısından âyetler seviyesinde olduğunu ifade etmektedirler.[34]

---

29 Cassâs, *Fusûl*, I, 174, 175.

30 Kâsânî, *el-Bedâi*, Beyrut 1974, VII, 331.

31 Mürsel/munkatı' hadisin delil kabul edilebilmesi için Şâfiî, benzer bir müsned rivayet, ravileri farklı başka bir mürsel, mürsel rivayete paralel sahabî görüşü ya da ilim ehlinin çoğunluğunun o mürsele uygun fetva vermiş olması gibi yollarla takviye edilmiş olması gerektiğini söyler. Bk. *er-Risâle*, md: 1262-1277.

32 Şâfiî, *er-Risâle*, md: 399.

33 *er-Risâle*, md: 1312,1320.

34 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* th: Abdarrazzâk el-Mehdî, 1997, I, 249-250.